

Kutadgu Bilig’de İkilemeler (1)*

Zuhal Kargı Ölmez
(Ankara)

Bugüne kadar Kutadgu Bilig üzerine yüzlerce çalışma yapılmıştır. Metin yayımının dışında yapının çeşitli açılardan incelenmesine dayanan birçok makale yayımlanmıştır. Bilindiği gibi bu çalışmalar Kutadgu Bilig’in önemi, dili, sözcüklüğü ve içeriği hakkındadır. Biz de bu çalışmamızda, anlatıma güç katan ve pekiştiren ikilemelerin Kutadgu Bilig’deki kullanımını üzerinde durmak istiyoruz.

“Türk Dilinde İkileme” konusu gerek genel, gerekse özel olarak çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Bu konudaki ilk çalışmayı 19. yüzyılın sonunda Karl Foy yapmıştır¹. Bunu diğer çalışmalar izler.²

* “Kutadgu Bilig’de İkilemeler (2)” için bkz. *Klaus Röhrborn Armağanı* (baskıda).

1 Karl Foy, “Studien zur Osmanischen Syntax, das Hendiadyoin und die Wortfolge “ana baba”, *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen (MSOS)*, II. c., 2. bölüm, s. 105-136, 1899 Berlin.

2 Saadet Çağatay, “Uygurcada Hendiadyoinler”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yıllık Çalışmalar Dergisi*, sayı: 1; aynı yazı ikinci kez *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara 1978, s. 29-66’da da yayımlanmıştır.

O. Nedim Tuna, “Türkçede Tekrarlar”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, cilt: III, s. 429-447, 1948 İstanbul.

Hasan Eren, “İkiz Kelimelerin Tarihine Dair”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt: VII, sayı: 2, s. 283-286, 1949 Ankara

H. Marchand, “Alliteration, Ablaut und Reim in der Türkischen Zwillingsformen”, *Oriens*, cilt: V, s. 60-69, 1952 Leiden

M. A. Ağakay, “İkizlemeler Üzerine”, *Türk Dili*, cilt: II, sayı 16, s. 189-191, 1953 Ankara; *Türk Dili*, cilt: II, sayı: 17, s. 268-271, 1953 Ankara.

M. A. Ağakay, “Türkçede Kelime Koşmaları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1954 Ankara

Andreas Tietze, “Reduplikasyon ve (r) İle Kurulmuş Çift Sözcükler”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 423-429

Vecihe Hatiboğlu, *Türk Dilinde İkileme*, 1981 Ankara

“Uygurcada Hendiadyoinler” adlı yazısında Çağatay, hendiadyoinin tanımını şöyle verir: “Aynı manada yahut yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesine Hendiadyoin denir. Hendiadyoinler ekseriya iki sinonimden ibarettir. (...) Bunların yanında birbirini tamamlayan, bazen de birbirinin karşılığı hatta zıddı olan kelimelerden mürekkebe Hend-n’ler vardır ki bu gibi teşkillerin kısımlarına antonymie deriz”.³

Hatiboğlu ise ikilemeler hakkında şu bilgileri verir: “İkileme, anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır”.⁴

Dilbilim terimleri sözlüğünde ise tanım şöyle verilir: “Anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulunan birimleri art arda kullanma (örn. *ölen ölene, güzel güzel, ev mev, vb.*).⁵

Türkçe Sözlük’te ise tanım şöyledir: “Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması”.⁶

İkileme için yapılan tanımlarda da görüldüğü gibi ikilemeler daha çok eş ya da zıt anlamlı sözcüklerin tekrarına dayanır. Bu nedenle biz de Kutadgu Bilig’deki ikilemeleri incelerken “eş, yakın ve zıt anlamlı” sözcükleri çıkardık. Oldukça hacimli bir yapıt olan Kutadgu Bilig’deki ikilemelerin sayısı fazla olduğu için tek yazıda yayımlamak yerine parça parça yayımlamayı yeğledik.

İkilemeleri sıralarken alfabetik sırayı izledik, eş ve zıt anlamlı tekrarları bir arada aldık. Aynı ikilemedeki sözcükler yer değiştirerek (örn. *edgü isiz, isiz edgü gibi*) tekrarlanmışsa hemen altında bu ikilemeye de yer verdik. Belirlediğimiz ikileme aynıyla ya da aynı anlamda ama farklı sözcüklerle Orhon Türkçesi ya da Uygurcada geçmişse bunları da belirttik. İkilemenin geçtiği

O. Nedim Tuna, “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-1983*, Ankara 1986, s. 163-228.

Talat Tekin, “İkilemeler”, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Simurg* yay., İstanbul 1995, s. 15-17.

Erhan Aydın “Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler”, *Türk Dili*, sayı: 544, Nisan 1997, s. 417-421.

3 S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, s. 29-30

4 Hatiboğlu, a. g. e. s. 9

5 Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 1988 Ankara, s. 125.

6 *Türkçe Sözlük*, cilt: 1, 1988 Ankara, s. 691

beyti ve çevirisini verirken eğer ikileme birden fazla beyitte geçmişse geçtiği ilk beyiti aktardık, diğerlerinin ise sadece geçtiği beyit numarasını vermekle yetindik. Beyitlerin çevirisini verirken Arat'ın çalışmasından yararlandık, kimi çevirileri aynıyla alırken, kimilerinde ise değişiklikler yaptık; değişiklik yaptıklarımızın yanına ise bir yıldız koyarak bunların hangileri olduğunu belirtmeye çalıştık. Ayrıca buna bağlı olarak okunuşu değişmiş olan kimi sözcükleri de yeni okunuş biçimleriyle verdik.

aç tok aç-tok; açlık tokluk

2961: isig tımlıg **aç tok** yağag hem yalıng

kılıç baldu ok yir ay ilig bilıng

“Onlar sıcakta, soğukta aç, tok, yaya ve çıplak halde; kılıç, balta ve ok darbelerine maruz kalırlar; ey hükümdar bunu bil”

4794: ...açım tokum

açığ süçig acı-tatlı

4531: uluğ sen olar boldı sinde kiçig

kiçigke uluğ boldı **açığ süçig**

“Sen büyüksün, onlar senden küçüktür; büyük küçüğe karşı daima lütufkâr ve müşfik olur”

4772: açığ süçig

açıglı todıglı acıkan ve doyan

3663: apa oğlanın barça erklig bayat

açıglı todıglı törüttü bu at

“Kadir Tanrı insanoğullarının hepsini acıkan ve doyan mahluklar olarak yarattı ve onlara böyle ad verdi”

3753: açıglı todıglıka....

açuk hem yaruk açık

2000: közi tok kerek hem uvutluğ tüzün

açuk hem yaruk bolsa kılkın sözün

“Bey tok gözlü, hayâ sahibi ve yumuşak tabiatlı olmalı, sözünde ve hareketinde açık davranmalıdır”

adaş koldaş arkadaş, dost, eş-dost (krş. Uyg. *adaş böşüg*)

1697: adaş koldaş erdeş tutındı kalın

adaş koldaş ol erke arka bilin

“Bir çok dost ve arkadaş edindi; dost ve arkadaş insan için bir destektir”

6586: adaş koldaşım...

6582: adaş koldaşımda....

6537: adaş koldaşımka.....

koldaş adaş

1698: kimiñg bolsa **koldaş adaşı** telim

anıñg arkası bek kaya ol yalım

“Kimin arkadaşı ve dostu çok ise, o arkasını sağlam ve yalçın bir kayaya dayamış demektir”

4542, 4576: ...koldaş adaş

adaş koldaş erdeş arkadaş, dost, eş-dost

Clauson, bu yapının “double Hend.” olduğunu belirtir (ED 72a).

1697: **adaş koldaş erdeş** tutundı kalın

adaş koldaş ol erke arka bilin

“Bir çok dost ve arkadaş edindi; dost ve arkadaş insan için bir destektir”

2276, 3392, 4186, 4217, 4218, 4579:adaş koldaş erdeş

ad(ı)r- seç- ayırmak, seçmek, seçip ayırmak

5529: asıgılığ kayu ol asıgsız kayu

sen **adra seçe** tut ay bilge büğü

“Ey! hakim bilge hangisi yararlı hangisi yararsız sen ayırıp seç”

6031: adra seçe

seç- adır-

5515: ay ilig tapuğçı bu kaç türlüğ ol

seçe adra tutğıl yañılmasu yol

“Ey hükümdar, hizmetkâr bir kaç türlüdür; bunları seçip ayırarak davran ki yollarını şaşırmasınlar”

adır- ödür- ayırmak, seçmek, seçip ayırmak

B 39: munıñg tertibin me kitabda aç

adırmış ödürmiş kamuğrı seçe

“Bunların düzenini bu kitapta açıklayarak hepsini seçip ayırmış”

329: adırsa ödürse....

6019: adırgu ödürgü.....

ödür- ağır-

385: **ödürdi ağırdı** kötürdi mini
azuklar yolındın kiterdi mini
“O seçti, ayırdı, beni yükseltti; beni yolunu şaşırmuşlar arasından uzaklaştırdı”

6624: ödürdüm ağırdım...

ağı çuz altın ve gümüşle işlenmiş yaldızlı ipek kumaş (krş. ED 78a; krş. Uyg. *ağı barım*)

902: kayu neñg uçuz bolsa yirde yatur
ağı çuz ağır boldı törde yatur
“Değersiz olan şey yerde yatar, ipek kumaş ise değerli olduğu için baş köşede yer alır.”

1426, 4773, 5367, 6523: ağı çuz

ağı kaznağ hazine, mal-mülk; *kaznak*, Arapça *hazīna*'nın Orta İran dillerinden birinin aracılığıyla ödünçlenmiş biçimidir (Tezcan, 1981: 48, ayrıca bkz. TMEN III, § 1485, ED 684b)

1034: sözün kesti açtı **ağı kaznağ**
üledi üküş neñg çığaylar hağı
“Sözlerini burada kesti, hazinelerini açtı; fakir-fukaraya çok mal dağıttı”

1719, 2742, 2799, 2822, 5368: ağı kaznağı

ağır uçuz değer, bedel; fiyat, ücret (krş. DTS 19b)

2802: kamuğ neñg tavarıg biligli kerek
ağırın uçuzın ukuğlı kerek
“Bütün eşya ve malları bilen, her şeyin değerini bilen, anlayan bir insan olmalıdır”*

ağırlık uçuzluk değer

3762: **ağırlık uçuzluk** bayattın turur
ölüm ya tiriğlik hem andın erür
“Bir şeyin değerini ölçmek, değerlendirmek Tanrıdandır; ölüm ve hayat da ondandır”*

3903: ağırlık uçuzluk

aķı elgi kiŋg cömert, eli açık

3660: yime yaķşı aymış bğü bilgi kiŋg
ajunda çavıķmıř **aķı elgi kiŋg**

“Dünyada ün salmış, cömert, eli açık, bilgili kişi ne güzel söylemiş”

6488:aķı elgi kiŋg

aķı kiŋg elig cömert, eli açık

43: tüzün erdi alçaķ kılınçı silig
uvtluğ bağırsak **aķı kiŋg elig**

“Yumuşak huylu, alçaķ gönüllü, iyi tavırlı, utanmayı bilen, şefkatli ve cömertti.”

55, 4536:aķı kiŋg elig

alım birim alış-veriş, alacak verecek (krş. DTS 35a; ED 145a)

2804: **alımķa birimke** oŋgay bolsa öz
uluğķa kiçigke süçig tutsa söz

“Alış-verişte iyi davranmalı; büyüge ve küçüğe karşı tatlı dil kullanmalıdır”*

4539: alımķa birimke....

alış hem biriş alış-veriş, ticaret; ilişki, münasebet (krş. DTS 36a: *alış beriş*; ED 152a)

4305: saŋga teŋg tuřuŋg birle iltiş barış
ķatılğıl karılğıl **alış hem biriş**

“Sen kendi akranelarını sık-sık ziyaret et; anlara katıl ve onlar ile ilişkini kesme”

4421:alış hem biriş

alp atım cesur, kahraman (krş. Uyg. *alp atım*, K. Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch*, 2, 1979, 105 b)

1961: buđunķa talusı kerek **alp atım**
beğük işke ötrü bu bolsa titim

“Halkın seçkin kişisinin cesur ve kahraman olması gerekir; büyük işler için böyle inatçı ve azimkâr olmalı”

2043, 2274, 5911, 6393:alp atım

atım alp (KB dizininde *alp atım* biçiminde verilmiş, ancak metinde bu ikileme *atım alp* biçimindedir)

- 1949: bu beglikke aşnu tüp aşlı kerek
atım alp katıg kırç yana toñg yürek
 “İnsanın bey olabilmesi için asil soydan gelmesi gerekir; bey cesur, kahraman, çok kuvvetli ve yürekli olmalıdır.”

altun kümüş altın, gümüş

- 761: telim neñg tavar birdi ögdi üküş (Arat: *öküş*)
 ağırladı birdi kör *altun kümüş*
 “Ona çok mal mülk verdi ve onu çok övdü; ona ihsanda bulundu ve çok altın, gümüş verdi
 948, 1043, 1129, 1150, 1190, 1196, 1363, 1403, 1420, 1725, 2178, 2409, 2411, 2542, 2742, 2743, 2754, 3021, 5290, 5357, 5363, 5753: altun kümüş

2411: ...altun kümüşni...

3127: ...altun kümüşke...

3028: ...altun kümüşüg...

kümüş altun

- 2746: sevüg neñg bu can canda yigrek sevüg
kümüş altun ol canda keğrek sevüg
 “Bu can sevilecek bir şeydir, ondan daha çok sevilecek şey, altın ve kümüştür; o candan çok daha kıymetlidir”

‘alim bügü alim, bilgin

- 4346: yok erse ajunda bu ‘*alim bügü*
 tikip önmegey erdi yirde yigü
 “Dünyada bu bilginler olmasaydı, yere yiyecek bir şey dikilip yetişmeyecekti.”

arka yölek arka, destek, yardımcı. Sözcük, KB dizininde hem *yülek*, hem de *yölek* biçimlerinde yer alır. Sözcük günümüz Türk dillerinde ‘ö’lü olduğu için ö ile *yölek* okumak gerekir (krş. ED 928a: Tel. *työlök*, Hak. *çöleg*, Kır. *jölök*)

- 90: bayat birdi barça tilemiş tilek
 bayat oğ bolu birsü *arka yölek* (Arat: *yülek*)
 “Tanrı bütün dilemiş olduğun dileklerini verdi, Tanrı bundan sonra da sana arka destek olsun.”

116, 122, 1045, 1345, 3727, 3772, 5819:.....arka yölek

arzu hava arzu, istek, dilek-istek

5759: sen emdi tüköl dünya devlet yidiñg
 köñgöl bastiñg *arzu hava* beklediñg
 “Sen dünya ve devletin her çeşidini elde ettin; gönlüne hakim
 olarak istek ve arzularına engel oldun.”

2793:arzu havağ....

hava arzu

1315: kişi yası kılma özünğ kılma yas
 neçe eğgölük kıl *hava arzu* bas
 “Başkasının zararını isteme, sen de başkasına zarar verme; hep
 iyilik yap arzu ve isteğine hakim ol”

4807: hava arzu....

3644, 6079, 6257, 6354: hava arzularğa

arzu tilek istek, dilek, dilek-istek

122: tağı ma negü erse *arzu tilek*
 bayat oğ bolubirsü arğa yölek (*Arat yölek*)
 “Daha başka ne gibi dileği var ise, Tanrı ona daima arka ve
 destek olsun”

136, 602, 1045, 3481, 4728, 4785, 5096, 5819:arzu tilek

5026: arzu tilekin

4956, 5613, 6412, 6413: arzu tilekiñg

6088: arzu tilekke

4935: arzu tilekni

3153: arzum tilekim

tilek arzu

567: kamuğğa tusulur kör erdemlig er
 bu erdem bile er *tilek arzu* yir
 “Bak, erdemli insanın herkese faydası dokunur; bu erdem ile
 insan bütün arzularına kavuşur”*

3138: tilek arzu...

487: ...tilek arzuğa

4681: ...tilek arzular

5749: tilek arzularğa....

4563, 4732, 4802: ...tilek arzusun

arzu tilek umdu arzu, istek

5895: bayat birsü iki ajun edgüsi
 a'va kelsü *arzu tilek umdusu*
 "Tanrı ona her iki dünya nimetini versin; bütün arzusu, isteği
 hemen oluversin"*

asığ tusu yarar, fayda (krş. Uyg. *asığ tusu*, Çağatay 1978: 46)

3258: kalı kelse *asğı tususu* sañga
 yime kelmese sen yası yok mañga
 "Eğer gelirsen senin için yararlı olur; eğer gelmesen de bana bir
 zarar gelmez"*

aş içgü yiyecek, içecek, yeme-içme, yiyecek-içecek (krş. Uyg. *aş içkü*,
 Çağatay 1978: 46)

2318: *aş içgü* tuz etmek yağar er atı
aş içgü turur bu tiriglik otı
 "İnsanın adını tuz-ekmek, yiyecek ve içecek dünyaya yayar;
 yaşamın ilacı yiyecek ve içecektir."*

2322, 2826, 4348, 4537, 4580, 4587, 4645, 4646, 4652, 4658, 4660,
 4662, 4664, 4676, 5033, 5823, 6284:.....aş içgü

aş suv yiyecek, içecek, yeme-içme, yiyecek-içecek

1998: i've kılmış işler neçe yig bolur
 i've yise *aş suv* neçe ig bolur
 "Acele yapılan iş ne kadar iyi olabilir, acele yenilen yiyecek,
 içecek ise hastalık getirir."*

2829, 2846, 2857, 4647, 4648:aş suv

aş suv yigü yeme-içme, ziyafet

4578: bularda kayu erse *aş suv yigü*
 anı teñgle bargu azu barmağu
 "Bu ziyafetlerden hangisine gitmek, hangisine gitmemek
 gerektiğini bilmeli"

at adğır at aygır

4441: yigü keğgü mingü *at adğır* sülük
 bulardın çıkar hem yüdürgü kölük
 "Yiyeceği, giyeceği ve orduya gerekli binek atını, aygırını ve yük

hayvanlarını bunlar yetiştirir.”*

5781:at adğır.....

at çav ad, ün, şöret, ad-san, krş. OT: *at kü*

A28: yusuf uluğ haş hacib tip *atı çavı* ajunda yayılmış turur
“Yusuf ulu Has Hacib olarak, onun adı ve şöreti dünyaya yayılmıştır.”

2050, 6108: atı çavı

at çav ün ad, ün şöret, ad-san

3095: keçürdi küvençin sevinçin küni
ajunka yağıldı *atı çav üni*
“Gününi sevinç içinde güvençle geçirdi; adı, şöreti ve ünü dünyaya yayıldı”

ata ana baba, anne, ana-baba

41: *atada anada* bağırsak bolup
tiler erdi tutçı bayatın çolup
“Babadan ve anadan daha merhametliydi; Tanrıdan daima bunu dilerdi”*

717: atada anada.....

1569, 5159: atanıĝmı ananıĝmı

5158: atanıĝ ananıĝ

1219: atası anası

37, 3389: atasın anasın

athğ külüg adlı, şöretli (krş. Uyg. *at kü* ad, isim, şöret, Çağatay, 1978: 46; ayrıca krş. ED 717b-718a: *athğ külüg* (Hend.))

1797: bayat kimke birse ‘inayet ülüg
tilekke tegir boldı *athğ külüg*
“Tanrı kime yardım edip kısmet verirse, o dileğine kavuşur ve şöret sahibi olur”*

2081:athğ külüg

barça bütün bütün, hep, hepsi

1042: yorıdı bir ança bu yaĝlıĝ kutun
tüzüldi ili buğmı *barça bütün*

“Bir müddet böyle huzur ve barış içinde geçti; halkın ve memleketin hepsi düzene girdi”*

barışgu kelişgü geliş-gidiş (krş. ED 369b)

4569: katılsa özüm men kişiler bile

barışgu kelişgü kerek men küle

“Ben insanlara karıştığında ve onlara gidip geldiğimde bunu gülererek, endişesiz ve huzur içinde yapmalıyım”*

kelişgü barışgu

4168: kapıdaki birle yaraşgu kerek

katılıgu *kelişgü barışgu* kerek

“Kapıdaki insanlar ile iyi anlaşmalı, onlara karışmalı ve onlara gidip-gelmelidir”

belgü nişan işaret, nişan (krş. DTS 93b)

1522: bolup tuğmaduk teg yitip bardı can

ajunda atı kaldı *belgü nişan*

“Ruh, hiç doğmamış gibi kaybolup gitti; işaret olarak dünyada sadece adı kaldı”*

1648: belgü nişan

1693:belgü nişan

bıç- kes- kesmek, kesip biçmek (krş. Uyg. *bıç- kes-* DTS, s. 104b)

810: bu böğde biçek kim eligde turur

bıçıǵlı kesigli turur ay unur

“Ey güçlü insan elimde duran bu hançer, bıçak biçen ve kesen bir alettir”*

811:bıçar men keser men....”

bil- uq- bilmek (krş. Uyg. *bil- uq-*, Çağatay, 1978: 49, DTS 98b)

729: negü ol munıñ ma'nisi ay mañga

bileyin uqayın büteyin sañga

“Bunun anlamının ne olduğunu bana söyle; ben de bileyim ve sana güveneyim”*

2827: bileyin uqayın.....

uq- bil-

908: müni barmu yalñguq anı sözlegü

uğuşluğ *uğarmu bilirmü* negü

“Onda insanların söyleyeceği bir kusur var mı? Akıllı kişi bunun ne olduğunu anlar mı?”*

bilge bögü bilgin, bilge, akıllı (krş. DTS 99b)

191: bu kün tügme қаşıңғ ay *bilge bögü*

özüm ‘uzrin aysa yime eymenü

“Ey, bilge kişi ben bugün çekinerek sana özrümü söylersem bana қаşını çatma”*

192, 287, 495, 1743, 2518, 2699, 2785, 3934, 4682, 4723, 5529,
5921:bilge bögü....

bögü bilge (krş. DTS 116b)

223: *bögü bilge* begler buđunқа başı

kılıç birle itmiş biligsiz işi

“Halkın başında bulunan bilgin, akıllı beyler bilgisizin işini kılıçla yoluna koymuşlardır”*

405, 2513, 5912:bögü bilge...

bilig hem ukuş bilgi, akıl

1679: yanut birdi ögdülmiş ilig қutu

bilig hem ukuş ol bu erdem atı

“Ögdülmiş yanıt verdi: —Ey devletli hükümdar, bu faziletin bir adı da bilgi ve akıldır”

1947:bilig hem ukuş

ukuş hem bilig

1940: bayat birdi emdi saңға ög көңgöl

ukuş hem bilig birle bolduңғ amul

“Tanrı sana şimdi akıl ve gönül verdi; akıl ve bilgi ile rahata eriştin”*

biliglig uğuşluğ bilgili, akıllı, anlayışlı

1972: *biliglig uğuşluğ* bögü ilçi beg

ikigün ajunda bolur ornu yig

“Bilgili ve akıllı bilge hükümdarın her iki dünyada da makamı yüksek olur.”*

4012: biliglig uğuşluğ.....

boğ sın vücut, beden, boy-bos; insan (krş. Uyg. *hod sın* DTS 107a)

- 1618: bu *boğ sın* yorığlı qara baş qalın
kişi tip inanđu kişi yok bilin
“İnsan kılığında dolaşan bu hizmetkâr takımı kalabalıktır; fakat
bil ki, iqlerinde insan diye güvenilecek kimse yoktur.”
1849, 2663, 6596:boğ sın....

bodun il halk

- 5542: bayuğay *boğun il* itilgey orun
neqe qolsa qaznağ hazine urun
“Halk zenginleşir, saltanat işleri düzene konur; ne kadar istersen
o kadar hazine toplayabilirsin”*
5945: ...bodnu il ...

boş azad hür, özgür (krş. DTS 113b)

- 2307: *boş azad* kişi barqa edđu qulu
sen edđu qulu aq kônilik yolu
“Özgür insanların hepsi iyilik kuludur; sen iyilik yaparak
doğruluk yolunu aq”*
2406, 2408, 2990: boş azad.....

büğü bilge bkz. *bilge büğü*

büğü bilgi kiň bilgili, bilge, bilgin

- 1100: yine yaqřı aymıř *büğü bilgi kiň*
eřitgil mum sen aya kızđu eňg
“bilgisi geniş, bilgin kişi yine iyi söylemiş; ey mutlu insan sen
bunu dinle”*
3254, 4707, 6488:büğü bilgi kiň

bütün qın doğru, dürüst, gerqek (krş. DTS 134b)

- 424: bağırsağ *bütün qın* qılınqı kôni
tili kônđli tüz bolsa bilse mum
“O şefkatli, doğru ve dürüst yaradılışlı, iqi dışı bir ve işi bilen
biri olmalı”*
763, 1724, 1863, 2436, 2585, 2607, 2676, 2753, 2831, 2835, 2849,
2885, 2926, 4145:bütün qın

çın bütün

- 352: kişi iki ajunnu tutsa kutun
kutağmış bolur bu sözüm *çın bütün*
“İnsan her iki dünyayı devletle elinde tutarsa mutlu olur; bu sözüm doğrudur”*
- 407, 868, 2744, 2830, 5330:çın bütün....

canlıg tiriğ diri, canlı

- 6056: ol atçı turur kör itilmişlerig
buzuğlı yoritmağlı *canlıg tiriğ*
“Düzene girmiş olanları bozan ve yaşayan canlıları hareketsiz bırakan bu atlıdır”*

çav kü ün, şan, şöhet, ad-san

- 458: tözü ilke tegdi ilig eğgüsi
ajunça yağıldı bu *çav küsi*
“Hükümdarın iyiliğı bütün halka ulaştı; onun şanı, şöhetü bütün dünyaya yayıldı”*
- kü çav* (krş. DTS 322b)
- 2060: adın ma bu biş neñg yırağ tutğu beg
atı eğgü bolsa *kü çav* bolğu teg
“Bey, eğer adının iyi nam ve şöhetle yayılmasını isterse, şu beş şeyi kendinden uzak tutmalıdır”
- 2320, 6502: ...kü çav....
- 2945:kü çavın....
- 87, 3173: ...küsi çavı...

çavluğ külüg ünlü, şöhetli (krş. DTS 142b)

- 2083: yüzi körki körklüg kerek beg yülüğ
boğı ortu bolsa ne *çavluğ külüg*
“Bey güzel yüzlü, saçı sakalı düzgün, orta boylu ve şan, şöhet sahibi olmalıdır”*
- 2298, 4092: ...çavluğ külüg...

külüğ çavluğ

- 4525: tümen miñg *külüğ çavluğ* ersiglerig
tişiler anı yirke kömdi tiriğ
“Birçok şanlı, şöhetli kahramanları bu kadınlar diri diri yere

gömmüşlerdir”

çerig sü ordu (krş. DTS 144b)

B38: yime bu **çerig sü** er at ma kamuğ

negü teg tirilgü yir bulğu yoluğ

“Ayrıca bu ordunun nasıl toplanacağını, konak yerinin ve sefer yolunun nasıl seçileceğini...”*

2333:çerig sü....

sü çerig

2333: üküş **sü çerig** erse başsız bolur

bu başsız çerig sü yüreksiz bolur

“Kalabalık ordu başsız olur, başsız olan ordu ise, cesaretsiz olur”*

çın bütün bkz. *bütün çın*

çın köni doğru, dürüst; gerçek (krş. DTS 149a; krş. Uyg. *çın kirtü*)

2789: biliglig kişiler bolur **çın köni**

köni kayda bolsa yaruyur küni

“Bilgili insanlar doğru olurlar, doğru insanın güneşi her yerde parlar”

6460:çın köni

köni çın

863: taşı teg içi ol içi teg taşı

bu yaŋlığ bolur ol **köni çın** kişi

“Onun içi dışı gibi, dışı da içi gibidir; dürüst, doğru kişi böyle olur”*

868, 869, 1727, 2829, 3128, 3192, 5095, 5878: ...köni çın...

çın yalğan doğru-yanlış

5873: saŋga kim yoŋgasa eşitgil sözün

çının yalğanın keç ayıt tüp tözin

“Sana kim gammazlık ederse, sözünü dinle; fakat bunun doğru olup olmadığını, eğrişini doğrusunu iyice araştır”*

edgü isiz iyi-kötü

235: kerek beg kerek kul ne **edgü isiz**

özi öldi erse atı kaldı iz

“Gerek bey, gerek kul, iyi ya da kötü; kendileri öldü, fakat onların nişanı olarak, yalnız adları kaldı”

886, 1279, 1431, 1485, 1641, 3746, 3829, 3962, 4197, 4245, 4254,
4385, 4840, 5988:edgü isiz....

5884:edgü isizig....

4245: ...edgüg isiz...

isiz edgü

1538: tözüke tegir sen kutulmaz biri

isiz edgü neñgke sen ök sen torı

“Sen herkese ulaşırsın, hiç kimse senden kurtulamaz, iyi ve kötü şeylerin hepsini tuzağına düşürürsün”

1540, 1922, 4431, 5255, 5265, 6272, 6344: ...isiz edgü...

4218: isiz edgüde

egil- tönğit- eğilmek, dönmek

6532: kaçınğ teg boğum erdi oğ teg köni tüz

ya teg egri boldı *egildim tönğittim*

“Kayın (ağacı) gibi olan vücudum ok gibi düz ve dikti, şimdi yay gibi eğri oldu, eğildim, iki büklüm oldum”*

egri köni eğri-doğru

4840: negü teg keçürse keçer terk küni

barır edgü isiz ne *egri köni*

“Nasıl geçerse geçsin, onun günü çabuk geçer; iyi-kötü, eğri-doğru hepsi geçicidir”

köni egri

3898: ayur miñğ sena ol uğan tenğrike

ezel hükmi tegrür *köni egrike*

“O kadir Tanrıya binlerce sena olsun, doğruya-eğriye ezel hükmünü o ulaştırır”

5885: köni egrini...

6622: köni egri....

elik külmiz erkek ve dişi karaca

79: *elik külmiz* oynar çiçekler üze

sıgun muyğak ağnar yorır tip keze

“Erkek ve dişi karacalar çiçekler üzerinde oynuyorlar; erkek ve dişi geyikler sıçrayarak geziyorlar”

er at asker, erat, ordu; hizmetkâr (krş. DTS 178a: *erät*; ED 192a: *er at*)⁷

1632: küle baksa begler kişike turup

aŋga yıǵlu tirlür **er at** yüz urup

“Beyler kime güler yüz gösterirse, hükümdarın hizmetinde bulunanlar da onun etrafında toplanırlar”*

B38, 1768, 1927, 2044, 2056, 2123, 2134, 2179, 2345, 2404, 2532, 2539, 2540, 2541, 2546, 2564, 2808, 3005, 3031, 3032, 3033, 4312, 5460, 5462, 5464, 5483, 5512, 5513, 5591, 5851:
er at

Ç55, 419, 3006, 4163, 4172, 4173, 5512: ...er at birle...

2138, 5479, 5481, 5482: ...er atnı....

2133, 2276, 2807, 3021: ...er atqa...

4336: er atta....

5512: ...er atın...

5459: ...er atsız...

er at sü asker, ordu

2051: aŋa yıǵlu tirlür er at sü bolur

er at sü bile er tilekin bulur

“Etrafına üşüşerek, asker toplanır ve ordu olur; asker ve ordu ile insan dileğine kavuşur”

2057, 5211, 5478, 5484, 5485:er at sü...

erk türk güç, kuvvet, güç-kuvvet (krş. Uyg. *erk türk*, DTS 179a/b)

5151: ay ilig bağa kör seniŋde oza

beg erdi ataŋ ilde **erk türk** tüze

“Ey hükümdar, bak, senden önce gücü (iktidarı) elinde tutan bey senin babandı”*

ersig tonğa yiğit, kahraman

⁷ Bu ikileme için ayrıca bkz. Özkan Öztekten ““Erat” Sözü Hakkında”, *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 552, Aralık 1997

196: negülük tise sen ayayın saᅇga
eşitgil sözümni ay *ersig toᅇga*
“Nedenini sorarsan sana söylerim, ey yiğit, kahraman sözümü
dinle”*

573, 1360, 1908, 2827, 2939, 3074, 3398, 3470, 3685, 3878, 4126,
4138, 4363, 4540:ersig toᅇga

esen eᅇgü iyi, saᅇ, esen, aᅇ-salim

1162: sen erdiᅇg maᅇga köz yaruᅇi tükel
barır men seniᅇgdin *esen eᅇgü* ᅇal
“Sen benim gözümün nuruydun; şimdi senden ayrılıyorum, saᅇ
ve esen kal”

3709, 4878, 6060: ...esen eᅇgü...

esen inç esen, rahat, huzur içinde

1948: yanut birdi ögdülmiş aydı ilig
esen inç tirilgil ay üstēᅇg elig
“Ögdülmiş yanıt verdi, ey hükümdar, ey üstün el, saᅇ-salim ve
huzur içinde yaşa”*

2528: esen inç.....

inç esen (krş. DTS 210a)

4957: ilig altunı *inç esen* bolsunı
bayat birge barça tilek ᅇolsunı
“Hükümdar huzur içinde saᅇ ve esen yaşasın; Tanrı bütün
dileklerini yerine getirsin”*

5831: ...inç esen....

ev bark ev, ev-bark (krş. Uyg. *ev bark*, Çaᅇatay 1978: 48, DTS 189a)

4545: uluᅇ yolᅇa tutma sen *ev bark* yakın
toᅇıᅇay yoᅇuᅇ sen munı keᅇ saᅇkın
“Evin büyük ve işlek yollara yakın olmasın, bunun sana zararı
dokunur, bunu iyice düşün”*

4645, 4727:ev bark....

5486: evin barkın.....

4536: eviᅇg barkıᅇgı....

halal hem haram helal-haram

- 2752: **halal hem haram** ağrar erse aça
 yarağlığ yarağsıznı bilse seçe
 “Helali ve haramı iyice ayırt etmeli; yarayanı ve yaramayanı iyice seğebilmelidir”

hava arzu bkz. arzu hava**hava nefis** arzu, istek, nefis, dilek-istek

- 3344: **hava nefis** bile kör yağı ol uluğ
 bu iki azıtur tapuğıçı kuluğ
 “Heves ve arzu büyük bir düşmandır; ibadet eden kulu bu ikisi yoldan çıkarır”*

4911, 4912, 4913, 5475: hava nefis....

nefis hava

- 5473: negü tir eşitgil bilig birgüçi
 bilig birle **nefsiğ havağ** başđuçı
 “Bilgi veren ve bilgisiyle arzu ve hevesini bastıran kişi ne der dinle”*

hile al hile, aldatma (krş. DTS 200a; krş. Uyg. *al altag, al çeviş*)

- 2356: eñđ aşnu yağıka kerek **hile al**
 bu hile bile kıl yağı menđzi al
 “İlk önce düşmana karşı hileye başvurman gerekir; bu hileye düştüğu için düşmanın yüzü kızarmalıdır”*

5735: hile al

hürmet ağırlık hürmet, itibar, izzet-ikram

- 4996: ilig il begi ol buğunka uluğ
 aňđar kılđu **hürmet ađırlık** kamuđ
 “Hükümdar memleketin beyi ve halkın büyüğüdür; ona her türlü hürmeti ve saygıyı göstermek gerekir”*

iç taş iç-dış (krş. ET *iç taş* DTS 201b)

- 11: ay **iç taş** biligli ay hağku'l-yakın
 közümde yırağ sen köñgülke yakın
 “Ey içi ve dışı bilen, ey hakku'l-yakîn; gözden uzaksın, fakat

gönüle yakınsın”

2500, 4266, 5495, 5497: ...iç taş...

425: ...içim taşlarım

4266: içiñni taşıñgı....

5114: içiñ me taşıñg

2601: içi hem taşı

1645: içim hem taşım

5602, 5932: için hem taşın

içgü yigü içmek, yemek

2826: içi ters tutar bu aş **içgü yigü**

siziklig kişidin yise ay bügü

“Ey bilge kişi, bu içme-yeme işi şüpheli kişilerin elinde bulunursa çok güç bir sorun halini alır”*

4801, 5359, 5553: ...içgü yigü

ig toğa hasta; hastalık, ağrı-sızı (krş. Uyg. *ig toğa*, Çağatay, 1978: 50; DTS 203b)

5979: yavuz kıılma köñglüñg tiliñni yıga

yazukka kefarete bolur **ig toğa**

“Gönlüne fena şeyler getirme, dilini tut; ağrı ve hastalık günahlara kefarete olur”*

3979, 4356:ig toğağa....

5978:ig toğan

il kend memleket

2968: tapuğçı bile begler elgi uzar

tapuğçı bile erklig **il kend** tüzer

“Beyler hâkimiyetlerini hizmetkârları aracılığıyla elde ederler; hükümdar hizmetkârları ile memleketini düzene koyar”

il kün halk, el-gün (krş. DTS 169a, ED 121b)

245: muñgar meñgzetür söz sınamış kişi

sınamış kişi bildi **il kün** işi

“Tecrübeli insanın sözü buna benzer; tecrübeli insan elin-günün işini iyi bilir”

285, 418, 457, 1952, 2092, 2103, 2258, 2259, 4010, 5334, 6342,

6347:il kün...

il boğun halk, el-gün

1042: yordı bir ança bu yaŋlıđ ıutun
tüzüldi *ili boğnu* barça bütün

“Bir müddet böyle huzur ve mutluluk içinde yaşadı; halkın bütün işi yoluna girdi”*

2140:il boğun....

il kün boğun halk, el-gün (krş. DTS 169a)

2092: süçigke süçinse ajun begleri
açığ boldı *il kün boğun* igleri

“Dünya beyleri şarabın tadına alıştırlarsa, halkın bundan çekeceği zahmet çok acı olur”*

inç esen bkz. *esen inç*

irsel yayığ döneğ, vefasız

399: bu *irsel yayığ* kılkı kırtğa ajun
kılıncı kız ol körse yaşı uzun

“Bu koca-karı dünya vefasız ve döneğ huyludur; davranışı kız gibi, dikkat edersen yaşı da büyüttür”*

5231, 6629:irsel yayığ....

isigli soğıklı sıcak-soğuk

4629: kálı samduy erse taduŋg belgülig
isigli soğıklı ara bir ülüğ

“Eğer tabiatın kat’î olarak ılık ise, onu, sırasına göre, sıcak ve soğuk şeyler ile besle”

isiz edgü bkz. *edgü isiz*

iş ködüğ iş-güç (krş. Uyg. *iş ködüğ*, Çağatay 1978: 51; OT *iş küç*)

161: ukuş birle işle kámuđ *iş ködüğ*
bilig birle bekle bu bulmuş ödüğ

“Bütün işini-gücünü anlayışla yap; eline geçen bu zamanı bilgiyle koru, israf etme”*

1038, 2220, 4385, 6451:iş ködüg

3804:iş ködügdin....

4324: işi ködgi (ködüg) (Burada ö ile okunmuş)

iş tuş eş, arkadaş, dost, eş-dost (krş. Uyg. *iş tuş*, Çağatay 1978: 51; DTS 184b)

500: yime tuttı *iş tuş* yakın kıldı öz

uluğka kiçigke açuğ tuttı yüz

“Eş, dost edindi, onlara yaklaştı; büyüğe ve küçüğe güler yüz gösterdi”

1694, 2254, 3784, 4233, 4264, 4699, 4921 :iş tuş...

4182: işiñg hem tuşuñg

6047:işim tuşum